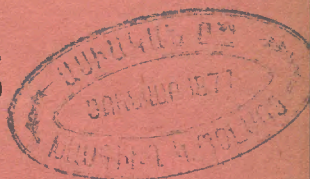

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ 3. 3 ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ՅՈՒՆԻՍ.

ԲՈՎԱՆ ԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ժողովրդեան հայապաշարմանց վերայ ի մասին

բժշկություն	ԲԺ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Հայերև քաղեր	Հ. ՍԵՐ. ՏԵՐԿԻՇԵԱՆ
Մարդիկ եւ իր	ՀՐԱԶԵԱՅ
Առ Գերեմիկ	ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ 3. ՓԱՆՈՍԵԱՆ
Առումն առեղալիսություն	ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԷԼԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՒՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1883

ՅՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՑ

Ա. Տարի

Յունիս 1883.

Թիւ 6

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄԱՆՑ ՎԵՐԱՅ

Ի ՄԱՍԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ

(Շարունակութիւն Գ. քիւհն)

Թերեւս ընթերցողն ըսէ ինքնին հիմայ. բայց ինչպէս կարելի է ուրեմն որ այս տեսակ անձինք երբեմն ճանչած եւ բուժած են հիւանդներ որք շատ բժշկաց ձեռք երկայն տեն դարմանուելէ յետոյ չեն բժշկուած կամ սղ եւս անբուժելի համարուած են :

Կը պատասխանեմք .

1. Նախ դիտել հարկ է թէ ժողովուրդը, մանաւանդ ռումիկ դասը տգէտ եւ հետեւաբար խիստ դիւրահաւան լինելով, այդ ենթադրական բժշկին բոլոր սնտոի շաղակրատութեանց, կեղծուպատիր պատճառաբանութեանց, թիւր մեկնութեանց, սուտ վկայութեանց ոչ միայն դիւրաւ կը հաւատայ, այլ նաեւ արդէն՝ ինչպէս որ քիչ մ'առաջ ասիմք ունեցանք դիտելու՝ միշտ վերացական դադափարօք սնեալ լինելով, հակամէտ կը լինի չափազանցելու եղելութիւններ որք բժշկութեան պէս բարձր գիտութեան մը հակառակ կ'երե-

ւին եւ որք ստորին եւ աննշան անձի մը կողմանէ ի դործ դրուած են: Ո՞վ լսած չէ թէ, սոյն պատմութեանց մէջ՝ զորս ռամիկ ժողովուրդը մասնաւոր եռանդով մը եւ կրնամ ըսել տեսակ մը ջերմեռանդութեամբ հռչակել կը փութայ՝ յաճախ մէկ կամ երկու բժշկի տեղ հինգ կամ տասն բժշկի անուն կու տայ, կամ պարզապէս կ'ըսէ. բժիշկ չմնաց որ չտեսնէր: Ասիից զատ, ո՞վ ստուգած չէ որ, եթէ բժիշկ մը մէկ շաբաթ միայն դարմանած է հիւանդը, այդ շաբաթն ամիսներ, տարիներ կը լինի ժողովրդեան բերնին մէջ: Ո՞վ կարող է ուրանալ թէ շատ անգամ ի պաշտպանութիւն դոյն ինքնակոչ հրաչափործին անխղճապէս կը հարուածէ բժիշկը եւ նմա կարծիքներ կը վերագրէ զորս սա բնաւ ունեցած չէ: Այս չափազանցութեան մոլութիւնն այնչափ ընդհանուր եւ այնչափ ծանօթ է ամէն մարդոց ոչ միայն սոյն նկատմամբ, այլ նաեւ ամէն բանի համար, որ աւելորդ կը համարիմ ասոր վերայ երկարօրէն պնդել:

2. Կարելի է որ մինչեւ այն ատեն հիւանդը դարմանող բժիշկը կամ բժիշկը պէտք եղածին չափ ուսեսալ եւ ուշադիր եղած չլինին: Այս նկատմամբ պէտք չէ բժշկին պակասութիւնը բժշկական արհեստին վերադրել:

3. Կարելի է որ հիւանդութիւնը կամ նորա ձեւը հազուագիւտ կամ տարօրինակ լինելով, բժիշկը ճանչած չլինի եւ ստորեւ հիւանդութիւն մը կարծելով կարողացած չլինի հիւանդը բժշկել, մինչդեռ յախուռն կերպիւ եւ առանց ամենափոքր յարմարութեան տրուած դեղ մը կարող եղած լինի բժշկել զայն: Այս կարգի դէպք այնչափ հազուագիւտ են որ սոյն կարելիութիւնը կրնամ ըսել թէ գրեթէ ենթադրական է: Բայց այս ալ, ինչպէս ամէն արհեստից եւ գիտութեանց, նոյնպէս նաեւ՝ եւ մեծագոյն իրաւամբ՝ բժշկութեան նման ընդարձակ եւ դժուարին գիտութեան մը ներքի լինելու է, եւ բնաւ նոյն անձին յաջողակութեան վերադրելու չէ բացառիկ օգուտ մը՝ որ այսչափ անստոյգ եւ այսչափ անհաւանական լինի:

4. Կարելի է որ հիւանդութիւնը մինչեւ այն ատեն յայտնուած չլինի, եւ հիւանդն այդ ինքնակոչ բժշկին դիմած ատեն հիւանդութիւնն յայտնուած եւ խիստ դիւրաւ բուժելի

լինի, եւ նա ալ թէպէտ յանհունա աւելի անապահով եւ անգոր միջոցներով, այլ վերջապէս կարող եղած լինի բժըշկել զայն:

5. Կարելի է որ հիւանդը որ եւ է պատճառաւ կատարելապէս հետեւած չլինի բժշկին բոլոր պատուէրներուն եւ դեղերն ուշադրութեամբ եւ ըստ պատուէրին կատարած չըլլայ եւ յետոյ համոզուելով դոյն չաղակրատին պերճախօսութեանց եւ վախճալով չափազանցօրէն ցուցուած վտանգներէ, ուշադիր գտնուած լինի իր առողջութեան եւ պահանջողութեան, եւ կենցաղավարութեանը մէջ աւելի կանոնաւորութիւն եւ աւելի հոգ եւ խնամք տարած լինի:

6. Վերջապէս կարելի է որ հիւանդը չաղակրատին դիմած ատեն արդէն ապաքինութեան հասած լինի: Այս վերջին ենթադրութիւնն ամենէն յաճախ պատահածն է:

Այս ենթադրութիւնը այն պարագային համար են, յորում հիւանդ մ'իրօք մի քանի բժշկաց յանօգուտս զխմելէ յետոյ, այսպիսի չաղակրատէ մ'օգուտ քաղած կերելի: Բայց ուրիշ որչափ պարագայներու մէջ բոլորովին տարբեր մեկնութեամբ կարելի է բացատրել սոցա գործած ենթադրական հրաշքները: Զորօրինակ, մէջ բերուած վկայութիւնք սուտ կը լինին, թեթեւ տկարութիւն մը զխումամբ ծանր ցուցուած կը լինի, եւայլն, եւայլն:

Չկարծուի թէ սոյն ենթադրութիւնք չափազանցօրէն ցուցուած են. լրջամիտ ընթերցողն ապահով եմ թէ տարբեր կերպով չափտի խորհի, երբ այս կարգի անձանց գործած հրաշքները լսէ կամ նոյն խի կ'իթէ տեսնէ:

Յուզընելէ յետոյ թէ ինչպէս նախապաշարմունք ծագումն առած են, թէ ինչ կարգի, ինչ կրթութեան եւ ինչ յատկութեանց տէր են սոյն ինքնակոչ բժիշկը, եւ թէ ինչ կարժեն սոցա սահմանած դեղերն, կ'ուզեմք այժմ ալ առանձինն խօսիլ համառօտիւ այն ամէն հիւանդութեանց վերայ, որք մասնաւորապէս ժողովրդեան նախապաշարմունց ենթակայ են: Ասոնցմէ գլխաւորներն են՝ ռումակահան լեղուա՝ Կեյիւնիկ, Սարըրգ, Երշակնըզ, Եագմա, Սըրաճա, Տաշագ, Պոռս իյնալ, Տենդ, Գուրպաղընըզ, Մաշաւըլ, Գուրունն, Մուսաար, Էնմե, Եեյ, եւլն:

Ասոնցմէ յետոյ պիտի խօսիմք նաեւ մի քանի գեղերու վերայ, որոնց ազդեցութեանը ժողովուրդը չափազանց կարեւորութիւն կուտայ: Այս մասին մէջ եւս պիտի խօսիմք մասնաւորաբար երակահատութեան, տգրուկ եւ սրուակ փակցընելու, ցտման (հաճախաբ) եւ խարան (եագը) բանալու վերայ. ու պիտի վերջացնեմք յօդուածնիս մի քանի խօսքընելով նաեւ յղութեան մասին տիրող նախապաշարմանց եւ մի քանի այլ պատճառներու վրայ որոց ժողովուրդն յաճախ կը վերագրէ հիւանդութիւններ, որք բնաւ չեն կարող որ եւ է վերաբերութիւն ունենալ այն պատճառաց հետ. այս կարգէն են մասնաւոր բարոյական պատճառներն եւ մասնաւորապէս նազարը, վախը, բարկութիւնը, եւլն:

Կեղիւնձիք. — Տաճկաստան՝ ժողովրդեան ռամիկ դասուն մէջ ամենէն աւելի ընդունուած եւ կարեւորութիւն տրուած հիւանդութիւնը՝ զոր կը կարծեն թէ բժիշկը ոչ կ'ընդունին ոչ կը ճանչեն եւ ոչ կարող են բուժել, կրնայ ըսուիլ թէ կեղիւնձիք կոչուած հիւանդութիւնն է: Առաջին ենթադրութեան համար հարկ չկայ երկարօրէն խօսելու թէ ո՞րչափ տղայական բան է հաւատալ թէ՝ բժիշկը չեն ընդունիր հիւանդութիւն մը որ այսչափ ընդհանրացած լինի, մինչդեռ այսօր գիտութիւնը կարող եղած է եւ միշտ կը ջանայ դռնել, զանազանել այնպիսի հիւանդութիւններ որք մեծ քաղաքներու մէջ իսկ հազիւ 10-20 տարին մի անգամ եւեթ կը պատահին, եւ գիտութիւնը ոչ միայն նոցա գոյութիւնը կ'ընդունի, այլ միշտ կը ջանայ նոցա ակտանիշներն ըստ կարի որոշել եւ զանոնք դարմանելու միջոցները խորհիլ եւ փորձել:

Գալով երկրորդ ենթադրութեան, թէ բժիշկը չեն կարող այդ հիւանդութիւնը ճանչել, այս ենթադրութիւնն ալ եթէ ոչ առաջինէն աւելի, գէթ նոյնչափ անտեղի է, վասնզի ամէն ոք գիտէ թէ կեղիւնձիքի ներքն ալ արդէն մեծ հետազոտութիւններ եւ քննութիւններ չեն կատարեր հիւանդին վերայ, ուսկից կարելի լինէր հետեւցընել թէ թերեւս բժիշկը անտեղեակ լինելով դոյն քննութեանց, կարող չլինին ճանչել նորա ծածուկ ակտանիշներն:

Իսկ երրորդ ենթադրութիւնն, թէ բժիշկը չեն կարող

այդ հիւանդութիւնը բուժել, բոլորովին սուտ է: Իրօք բժիշկը այդ տեսակ հիւանդները չեն բուժեր իբր կեղինձիք ունեցող, բայց, ինչպէս որ քիչ մը վարը պիտի տեսնեմք, այդ ընդհանրական կեղինձիք անուամբ ճանչուած հիւանդութիւններէն անոնք որք ընդունակ են բժշկուելու կրնան բժշկին ձեռօք լաւ բժշկիլ, մինչդեռ անոնք որ անբուժելի են չեն բժշկուիր: Եթէ այս մասին խիստ հաղուադիւտ բացառութիւններ ալ տեսնուին, ասոնք չէ թէ կեղինձիքներուն յաջողակութեան վերաբերելու է, այլ այնպէս մեկնելու է ինչպէս որ քիչ մը առաջ մեկնեցինք վեց կարեւորութիւններ ցուցնելով ընթերցողաց:

Արդարեւ նախապաշարեալ ժողովուրդն քիչ մը տկար, գունատ, կամ փոքր ուռեցք մ'ունեցող եւ կամ իրեն այնպէս երեւցող հիւանդ մը տեսնելուն պէս իսկոյն կը կասկածի թէ մի գուցէ կեղինձիք ունենայ, որով կամ անմիջապէս եւ կամ քիչ մ'ատեն բժշկին ձեռօք խնամուելէ յետոյ կեղինձիքներէ մը կը դիմէ: Արդ, այս անձինք թէպէտ տգէտ ամէն նկատմամբ, բայց իրենց արհեստին գործադրման մասին բաւական յաջողակ լինելով, եթէ հիւանդութիւնն իրենց թեթեւ բան մ'երեւայ որ կարող լինի ինքնիրեն կամ չնչին դեղերով բուժիլ, իսկոյն կ'ըստանձնեն նորա բժշկութիւնն, ըսելով թէ կեղինձիք ունի. իսկ եթէ տեսնան որ քիչ շատ վտանգաւոր կերպարանք մ'ունի հիւանդութիւնն, կը յայտարարեն թէ բժշկի գործ է այս, եւ կը ճամբեն: Այսպէս մի քանի թեթեւ հիւանդութիւններ ճանչել, մի քանի գոյներով ներկեալ դեղեր տնօրինել, սաստիկ պահեցողութիւն պատուիրել, եւ՝ որ կարեւորագոյնն է՝ լաւ չաղակրատելու, համոզելու եւ ժողովուրդեան հետ վարուելու մասին վարպետ լինել, ահա սոյն անձանց յաջողութեան միակ գաղտնիքը:

Մարդը: — Երկրորդ հիւանդութիւնն ալ, որ թէեւ կեղինձիքի չափ յաճախ չպատահիր, այլ որոյ մասին ռամիկ ժողովուրդը ոչ նուազ վստահ է թէ բժիշկը կարող չեն բուժել, ասորը կոչուած հիւանդութիւնն է: Ամէն մարդ գիտէ թէ ասորը ուրիշ բան չէ այլ միայն մարդու մորթին դեղին նաւն, որ ամէնէն աւելի աչերուն ճերմկուցին, չրթանցը վերայ եւ մէջի գոյնէն զգալի կը լինի: Բայց մինչդեռ ասորը

ճիւններն մէկ տեսակ հիւանդութիւն միայն կ'ընդունին սարը-
լըզ անուամբ, մեք բժիշկքս կրնամք համբել տասնէն աւելի
հիւանդութիւններ որոց մէջ սարըլըզ կրնայ պատահիլ. վասն
զի սարըլըզն (ictère) ըստ գիտութեան ուրիշ բան չէ՝ այլ
ընդհանրապէս լեարդի մի քանի հիւանդութեանց հետեւու-
թիւնն: Այս հիւանդութիւններէն անոնք որ թեթեւ են,
ինքնին կամ խիստ դիւրաւ կը բուժին, մինչդեռ կան ուրիշ-
ներ որ ամենավտանգաւոր հիւանդութիւններ են եւ ընդ-
հանրապէս մահացու: Արդ որովհետեւ բարեբաղդարար այն
զանազան հիւանդութեանց մէջ ամէնէն յաճախակի պատա-
հողն թեթեւագոյնն է, ընթերցողը կրնայ մակարեւել թէ
որչափ կը փոքրնայ այդ անձանց օգտակարութիւնն դոյն սր-
բագայից մէջ: Սա կէտն ալ նկատողութեան առնուլ հարկ
է թէ, այս թեթեւ սարըլըզ՝ որ մազճին վաղանցիկ կերպով
արեան մէջ մտնելէն յառաջ կուգայ, ընդհանրապէս 2-3-4
երբեմն ալ աւելի շաբաթներ տեւելուն համար, թէպէտ
բժիշկն անհոգ է եւ կ'ապահովցընէ հիւանդը, բայց սա չէ
կարող համբերել, եւ կը գիմէ վերջապէս սարըլըզնի մը որ
զբժիշկը մեղադրելէ եւ մինչեւ իսկ նախատելէ յետոյ կ'սկսի
իւր հոչակաւոր գործողութիւնները կատարել եւ դեղերը տնո-
րինել բուժելու համար հիւանդութիւն մը որ թերեւս ար-
դէն ապաքինութեան մէջ մտած լինելով, աւելի շուտով պիտի
անհետանար բոլորովին՝ եթէ նորա խայտառակ դեղերը դուր-
ծածած չլինէր:

Քիչ մ'առաջ գործողութիւն ըսի. ասի ճշմարիտ է. վասն
զի ներսէն առնուելիք դեղերէ զատ, հիւանդին ճակատին
վերայ երկու յօնքերուն մէջ տեղն նաշտրակով մ'ամենափոքր
գլիժ մը կը ճեղքեն, այնպէս որ հաղիւ կաթիլ մ'արիւն ել-
նէ, եւ կամ լեզուին տակի պզտիկ սանձը քիչ մը կը կտրեն:
Ճշմարիտը խօսելու համար, այս մասին սարըլըզններն կեղին-
նիքններէն չատ աւելի անհեթեթ եւ արգահատանաց ար-
ժանի են իրենց իմացականութեան մասին. իսկ նախապաշար-
եալ լինելէ աւելի բան մը, գրեթէ խենթ լինելու է մէկն որ
այսպիսի արտառոց բաներու հաւատք ընծայէ:

Երջանճրգ. — Մորթի մասնաւոր բորբոքում մը կայ, զոր
Գաղիացիք եւ այլ եւրոպական ազգք յունարենէ առնելով

Erysipèle կը կոչեն, որ կ'ստուգաբանուի մօտք քաշել. սա յատկութեան վերայ յենլով որ հիւանդութիւնը միշտ մօտերը տարածուիլ կը միտի: Արեւելեան ժողովուրդք՝ որք ստիպուած չէին սոյն հիւանդութիւնն մի եւ նոյն կերպով անուանակոչել, նմանութիւն մը նշմարած են նորա եւ օձին միջեւ, վասն զի նա ալ սոյն վերջնոյն պէս գրեթէ կը սողայ մորթին վերայ եւ հետեւաբար կ'երեւի թէ նաեւ նոյն հիւանդութիւնն ալ երջաննրդ կոչած են, զոր հայացընելով՝ կարելի է օձացաւ կամ օձիկ ախտ անուանել:

Արդ օձ կենդանւոյն եւ սոյն հիւանդութեան անուան միջեւ գտնուած նմանութիւնը պատճառ եղած է ռամիկ ժողովրդեան ենթադրել տալու թէ օձին եւ սոյն հիւանդութեան մէջ մի խորհրդաւոր վերաբերութիւն կայ, որով կը հետեւցընեն թէ սա միւս որ եւ է հիւանդութեանց կարգէն չլինելով, բռնիք չեն կարող ճանչել եւ հետեւաբար դարմանել զայն. որովհետեւ սոքա չեն ընդունիր այն ներքին խորհրդաւոր կապակցութիւնն որ կայ անոր եւ օձին միջեւ: Սոյն պատճառաւ է ահա որ այս հիւանդութիւնն ունեցողները մասնաւոր աղօթողներու կը դիմեն, եւ միայն եթէ հիւանդութիւնը վտանգաւոր կերպարանք մ'առնու, այն ատեն կը դիմեն բժշկին: Ժողովուրդն սոյն երջաննրդ բառին իսկական նշանակութեան չափազանց կարեւորութիւն տալուն հետեւանքն եղած է որ կը հաւատայ այն օձի բժժանքներուն, զորս շահագէտք ոմանք կը գործածեն, հաւատացընելով հիւանդը թէ սոքա մորթին վրայ գրուելնուն պէս հիւանդութիւնը կը բուժեն...: Դարձեալ կան այնպիսի նախապաշարեալ անձինք եւս որք կը վախնան հիւանդին կաթ խմցընելու, սա պատճառաւ որ օձը կ'ախորժի կաթէն' . . . :

Իսկ դալով այն խնդրոյն թէ ինչպէս սոյն հիւանդութիւնն այսպիսի չնչին միջոցներով կը բուժի, կը պատասխանեմք.

Նախ այս հիւանդութիւնը խիստ տարօրինակ է թէ՛ իւր պատճառներուն, թէ՛ իւր ընթացքին, թէ՛ իւր ձեւերուն, թէ՛ իւր վերջաւորութեան եւ թէ՛ վերջապէս իրեն դէմ տըրուած դեղերուն մասին: Միայն թէ ընդհանրապէս սորո՞թեթեւ ձեւերը պատահելուն համար մի քանի օրուան մէջ դիւրաւ կ'անհետի. եւ ահա ասոր համար իսկ է որ ընդ-

հանրային բժշկիք մասնաւոր դեղ մը չեն ըներ անոր համար, այլ կը բաւականանան մի քանի առողջապահական եւ սահ-հեցողական սլատուէրներ տալով: (Բժշկաց սոյն վարմունքն ալ կրնայ ռամիկ ժողովրդեան հաւտացընել տալ թէ չեն համարձակիր դեղ տալու:)

Նկատողութեան առնուելիք երկրորդ կէտ մ'ալ սա է թէ երջանճրգճիներն յաճախ երջանճրգ կ'անուանեն այնպիսի հիւ-ւանդութիւններն որք երբէք չեն. ինչպէս են պարզ այտի ուռոյցքներ փտած ախտայներու պատճառաւ» Այս տեսակ պարզ ուռոյցներն ընդհանրապէս խիստ դիւրաւ, մինչեւ ան-գամ մէկ օրուան մէջ կարենալով անհետիլ, մեծ փաստ մը կը լինին չահադիտաց ձեռք իրենց կարողութեան համար:

Հոս յարմար է յիշել նաեւ թէ սոյն պարզ ախտայի ու-ռոյցքներն են որք եազմա կը կոչուին, վասնզի ռամիկը կը հաւատայ թէ ասոնք կը բուժին տեսակ մը կարդացողներու ձեռամբ որք դոյն ուռոյցքին վերայ գրիչով թանաքով կերպ կերպ գծեր, ձեւեր կը շինեն: Հարկ չէ ըսել թէ ասոնք յաճախ ինքնին կը բուժին մի քանի օրուան մէջ, իսկ եթէ չբուժուելով, բերնին մէջ ծակուին կամ ծակել հարկ լինի, այն ատեն խելոյն կ'ըսեն. եազմա չէ եղեր ուրեմն:

Երրորդ պատասխաննիս ալ սա է թէ, ամէն ոք գիտէ թէ որչափ երջանճրգներ բաւական ժամանակ երջանճրգճիներու ձեռք մնալով չբուժուելէ եւ աւելի դէշնալէ, թարախելէ, մինչեւ անգամ փտելէ յետոյ, վերջապէս բժշկաց ձեռօք դարմանուելով բուժած են:

(Շարունակելի)

Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹՈՒԵՐՆ

Մեր խոստման համեմատ թուականներու մնացած մասերն ալ քննելով՝ կ'ուզենք Հայերէն թուերու յօդուածնիս ամ-բողջացնել:

Ասոնց կարգին մէջ ամենէն աւելի կարեւորն ու հետա-քրքրականն է դասական թուականաց կազմութիւնն: Եթէ

քոյր լեզուաց դասականներն աչքի առջեւ բերենք, անոնցմէ մէկն ալ գրեթէ մերինին նման ձեւ չ'ընծայեցներ: Անոնց մէջ դասական չինող մասնիկներն են կամ պարզ մա, տա, յա, վա կամ ասոնցմէ բաղադրուած տա-մա, տաա (= տա-յա) (1):

Այս մասնիկներուն ամէնն ալ դերանունական արմատ են (այսինքն՝ իրրեւ դերանուն առանձինն ալ կը գործածուին եւ այն՝ հասարակօրէն ցոյցական նշանակութեամբ) եւ քոյր լեզուաց մէջ այս կամ այն թուականին դասական ձեւը կազմելու գործածուած են, ինչպէս ստորեւ դրուած օրինակներէն կ'երեւի: Իսկ մեր դասական սովորական մասնիկն է որդ, որ քոյր լեզուներուն հետ եթէ համեմատուի՝ նմանութեան եւ ոչ մէկ գիր կրնայ ցուցնել: Ստուգիւ այդ Հայ մասնիկն ասոնց ազգականութենէն բոլորովին զրկուելու էր, եթէ մեզի հետ երբեմն աւելի մերձաւորութիւն ցուցնող յոյն քոյրը չըլլար: Այդ լեզուն երկու թուականին դասականը տքօ մասնկով կը շինէ, զոր ոչ մէկալ քոյրերն եւ ոչ ալ ինք ուրիշ թուականներու վրայ բնաւ չեն գործածեր. համեմատէ ծէս-տքօ-ս (երկրորդ) որ ծսօ (երկու) ին դասական ձեւն է յայտնապէս (2):

Այդ այս յունական մասնիկն (որ սոյն լեզուի մէջ բաղդատական մասնիկն հետ ճշդիւ նոյնաձեւ է, ինչպէս γλῶσσ-տքօ-ս ֆաղցրագոյն) կարծենք բաւական լոյս կուտայ մեր որդ դասական մասնիկն կերպարանաց ու ծագման վրայ: Բայց դեռ ասոնց մեկնութեան չսկսած, պատշաճ է մեր որդ մասնիկին որպիսութիւնն աւելի լուսաւորել:

1.) Համեմատէ Հնդկերէն՝ պաւնա-մա (ծինգերորդ), Ձանդկերէն՝ անա մա (իններորդ), Յունարէն՝ ἑβδο-μῶ-ς և Լատիներէն՝ septi-mu-s (եօթներորդ), Գոթերէն՝ fru-ma-n (առաջին): Ասոնք ահա ամէնն ալ մա մասնկով, իսկ տաւա մասնիկն ունին Հնդ. պրա-քաւա և Զնդ. քրա-քաւա (առաջին), Լոկ տա մասնկով են՝ Յունարէն τρι-τω-ς (երրորդ), Լատիներէն quar-tu-s (չորրորդ), Գոթերէն՝ ahtu-da-n (ութերորդ) ևայլն: Հետեւեալներն տաւա մասնկով են. Հնդ. sr-sիյա (երրորդ), Զնդ. քի-տա (երկրորդ), Լատ. ter-tiu-s (երրորդ), Գոթ. thri-dja-n (երրորդ): Միայն յա մասնիկն ունի Հնդ. տա-տա (չորրորդ): Վերջապէս վա մասնկով են Զնդ. պաւր-վա (առաջին), Լատ. octa-vu-s (ութերորդ):

2.) Ոչ Յունական միայն այլ նաև Գոթական լեզուն նոյն մասնկով կը յօրինէ երկու բազարձակին դասականը կամ զոնէ այս նշանակութեամբ կը գործածէ an-thara (երկրորդ) բառը, Թէև tva (երկու) թուականին վրայ չէ եկած մասնիկը:

Մեք չենք տարակուսիր որ բացարձակներէն դասական չինող որդ մասնիկդ տարբեր չէ միւս որդ ծանօթ մասնկէն որ բայական (բայապէս գործածուող) արմատներու կամ գոյականներու վրայ գալով՝ ընող կամ ունեցող նշանակութիւնը կու տայ ընդհանրապէս. այսպէս անց-որդ (անց-անել), որս-որդ (որս-ալ), մնա-ց-որդ (մնա-լ)՝ դարձեալ ճանապարհ-որդ (ճանապարհ), սայլ-որդ (սայլ), անդի-որդ (անդեայ) (3):

Պէտք չեն ընթերցողք կարծել որ յիշեալ երկու մասնիկներն իրարու հետ միացնելու արդեւք կրնան ըլլալ դասականաց վրայ երեւցած եր (կամ իր) նախընթաց մասնիկն, որմէ ետեւ կու գայ որդ, ինչպէս վեց-եր-որդ, ութ-եր-որդ եւ այլն: Ինչպէս երրորդ (=եր-իր-որդ) եւ չորրորդ (=չոր-իր-որդ) դասականաց առանձինն ալ գործածուած արմատներն եր-իր (երրորդ) եւ չոր-իր (չորրորդ) յայտնապէս կը ցուցնեն, որդ մասնիկը (բացարձակ) թուականաց ոչ պարզ այլ իր մասնը կով ածած (յաւելական) արմատին վրայ եկած է, որ վերջին մասնիկն ալ, որչափ կ'երեւի, արդէն դասական նշանակութիւն ունէր, ինչպէս վերագոյն գրինք: Ուրեմն ինչպէս

3.) Համեմատէ դարձեալ՝ շող-որդ (շող.ալ) կամ շող-որդ (շող-ալ). աւել-որդ (յ-աւել-ուլ, աւել-ի). փոխ-որդ եւ փոխ-ուրդ-ի (փոխ-ել, փոխ). փոխանորդ (փոխան-ալ-ել). ուղղ-որդ (ուղղ-ել, ուղղի). պարսպ-որդ (պարսպ-ել, պարսպ). հասարակ-որդ (հասարակ-ել, հասարակ). ցանց-որդ (ցանց-ել, ցանց). ցանկ-որդ (ցանկ). Իսկ հետեւեալներուն բայական արմատը չէ գործածուած և են յաջ-որդ, բազ-որդ, հաղ-որդ: Ասոնց երկրորդն և բաժ-ան-որդ (բաժ-ան-ել) մի և նոյն արմատն ունին որ է բազ, աս վերջինը բայական զօրութիւն չունի: Դարձեալ շողոթ-որդ բայց (որ շողորդ-որթ ալ կրնայ զրուիլ) իր պարզական արմատը չէ պահած: Վաղ-որդ-այն բառին՝ որ որդ մասնիկին վրայ այն մասնիկն ալ առած է, իբրև արմատ պէտք է նկատուիլ վաղ, որմէ վաղ-իւ, վաղ-վաղ-ել: Այս յաճախ յիշատակուած մասնկով վերջաւորած է Թերևս առս-որդ, զուցէ Թէ նաև օրի-որդ կոկ-որդ, բայց աղ վերջինը շատ խնդրական է: Վերջապէս դիտելի են ծառանորդ, ֆառասն-որդ և առաջն-որդ. առաջինը դասական նշանակութիւն (տասներորդ) ամենեին չունի, երբ միւս երկուքը ֆառասն-երորդ և առաջն-երորդ բուն դասական ձևերուն հետ դասական նշանակութեամբ ալ կը գործածուին: Առաջն-երորդ կրկնակի դասական է: Հարիւր-որդ որ միայն դասական նշանակութիւն ունի, ր տառերուն յանապառձեան պատճառաւ, եր միջանկեալ մասը կու տուած կ'երևայ, բայց ամբողջական ձևով ալ պահուած է՝ հարիւր-երորդ:

եր-իր եւ չոր-իր նոյալէս երկ-իր վեց-իր եւ այլն ձեւեր՝ որ հիմա չկան, երբեմն կը գտնուէին եւ այս նախագոյ ձեւերուն վրայ եկած է յետոյ որդ եւ այսպէս երեւան եկած են երկ-րորդ (= երկ-եր-որդ), վեց-եր-որդ եւ այլն: Հոս սա միայն չենք կրցած տակաւին ըմբռնել թէ ինչու համար՝ երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ ձեւերուն նման միւս դասականներն ալ վեցրորդ, ութրորդ եւ այլն չեն եղած, այլ ի ե ի փոխուելով՝ վեցերորդ, ութերորդ եւ այլն: Սակայն այս երեւոյթին պատճառը չգիտնալն բաւական իրաւունք չի տար մեր խընդրական մասնիկներն իրարմէ զատելու:

Հիմա կը մնայ մեր որդ մասնիկն նախնական ձեւը գտնել եւ յետոյ իր քոյրերուն հետ համեմատել: Մեզի շատ հաւանական կ'երեւայ որ որդ իր սկզբնական կերպարանօք չ'երեւար մեզի: Մեր լեզուին մէջ ր իր բնական դիրքը փոխելով երբեմն նաեւ շատ յանդուգն ուսուցման ըրած է, ինչպէս սա վերջին երեւոյթին երկու սրչափ զարմանալի այնչափ ստոյգ եւ անստորակուսելի օրինակ բերած ենք մեր արտաւար (= տաս-րու) եւ եղունգն (= նուզ-դ) յօդուածներուն մէջ: Աս անսովորականներուն քով սովորական տեղափոխութիւնները բաւական յաճախ են, ինչպէս փրսն (= քիտ-ր-ն), սուրք (= սուբ-ր), համեմատէ Հնդկերէն ակիր-րա (քիրտն) եւ սուրհ-րա (սուբբ). Նոյն երեւոյթին կրնանք դիտել նաեւ օտար լեզուէ մեզի անցած բառի մը մէջ, ինչպիսի է ֆուրմ (= քումբ) որ քաղդէական է: Բայց ինչ հարկ կայ հեռուն երթալ, երբ մեր նոյն իսկ հայ լեզուին մէջ նոյն երեւոյթը կը նշմարենք: Ահա հին լեզունիս դարձեալ նախնականին քով ազաւաղած ձեւ մըն ալ ունի դարձեալ: Համեմատենք վերջապէս ռամկական հետեւեալ ձեւերն ալ դարձակ (= դատարկ), կարպէս (= կապերտ), կարմունջ (= կամուրջ). նոյնպէս սորվիջ (= սովորել = սովորել):

Արդ կը կարծենք որ որդ ալ նման կերպով մը ձեւացած է, ուստի եւ նախնական անվթար ձեւն էր անշուշտ դար որ տակաւ եղած է արդ եւ վերջապէս որդ: Սոյն դար⁽¹⁾ (= որդ)

1.) Այդ սկզբնապէս տար (և տար) մասնիկն այլևայլ կերպարանօք երեւած է մեր մէջ, այնպիսի ազդեցութեանց տակ զորոնք առ այժմ որոշել չենք կրնար:

մասնիկը քոյր լեզուներն ալ կը ցուցնեն, եւ այն հասարակօրէն ներկայ ընդունելութեան (-իչ, -ոյ) նշանակութեամբ, Այսպէս Յունարէն $\sigma\omega-\tau\eta\rho$ փրկիչ, թի-տօթ խօսող, ճարտարախօս . Լատիներէն՝ vic-tor յաղթող, da-tor տուող եւայլն : Բայց սկզբնական ատամնականին խստութիւնը մեղմացած է մեր մէջ հին s դի փոխուելով, ինչպէս ուրիշ բառերու վրայ ալ կը տեսնենք : Այսպէս դու որ նախապէս sru կը հնչուէր անտարակոյս, ինչպէս կը վկայեն Յունարեն $\sigma\upsilon$ որմէ $\sigma\upsilon$. Լատիներէն tu եւ Գոթերէն $thū$. Իսկ նոր Գերմաներէն մերինին պէս du = դու (³) :

Գլխաւորենք ըսածնիս : Դասականներուն ծայրն երեւցող որդ (կամ եր-որդ) մասնիկն ուրիշ չէ որդ վերջաւորող մէկալ բառերէն եւ նոյն է հաւանօրէն քոյր լեզուաց մէջ ալ գտնուող $saur$, $srua$ նոյնանշան մասնիկն հետ (որ Յունարէնի եւ Գոթերէնի մէջ դասականի զօրութիւն ալ ունի) եւ յառաջ եկած է որդ՝ r լպիրծ տառին տեղափոխութեամբ, որ սովորական երեւոյթ մըն է հայական լեզուիս մէջ :

Դասական որդ մասնիկն վրայ ըսուածներն հերիք համարելով, անցնինք քննելու՝ թուականաց վրայ երեւցող ուրիշ մասնիկ մը, որ նոյնչափ հետաքրքրական է :

Գլխաւոր քոյր լեզուներն համեմատելով կը գտնենք որ բացարձակ թուականի արմատին վրայ u ձայնն աւելցնելով՝

Օրինակի համար հայր (պատար), մայր (մատար), եղբայր (բերատար) բառերուն ծայրն ալ երբեմն նոյն մասնիկը կը գտնուէր, որ սակայն բոլորովին տարբեր ճամբով յառաջ եկած է : Նոյնպէս մեր արաւ- բառին նախնական ձևն էր $arawrua$, ինչպէս Լատին $ara-tru-m$ և Յոյն $\alpha\rho\omicron-\tau\rho\omicron-\nu$ կը ցուցնեն : Արդ եթէ արաւ- ձևին հետ հաւր, մաւր, եղբաւր (որ հայր, մայր, եղբայր բառերուն սեռական և արմատական ձևերն են) համեմատենք, կը ստիպուինք ըսել որ հին ատամնականն (ա) ինկած տտեն՝ նախընթաց ա պարզ ձայնն ալ կրկնաձայնին (diphthongue) փոխուած է փոխանակութեամբ օրինօք, զոր Գերմանացի լեզուաբնիք ersatzdehnung կ'անուանեն :

Յ.) Դարձեալ դաւ-ար-ել (աչքը մօշմոշալ, խաւարիլ) հնագոյն s ի տեղ դ կը ցուցնէ, նոր Գերմանականին պէս . համեմատէ daemmer-ung (արշալոյս, վերջալոյս = մութ, նսեմ), իսկ Հնդկերէն $samru$ (մութ, նսեմ), $sam-$ ան (մութ) : Հօս Թերևս կը վերաբերի Լատիներէն $temere$ յանդգնաբար այսինքն կորորեմ :

մակրայակերպ թուերը կը շինեն . այսպէս Հնդկերէն դիւ-ս, Զանդկերէն քի-ս (= դիւս) . նոյնպէս Լատիններէն bi-s երկու անգամ . ասոնց դիմաց Հայերէնն ալ թէ որ դենք՝ նոյնա-նշան երկի-ցս ձեւը բաւական այլակերպ կը հնչէ . այսպէս եւ այնպէս մեր անգամ⁽⁶⁾ նշանակող թուական մակրայները ցս մասնկով շինուած են, ինչպէս՝ երի-ցս, չորի-ցս, հինգի-ցս, վեցի-ցս, ութի-ցս, տասնի-ցս, նոյնպէս քանի-ցս : Արդ հոս չէ թէ միայն ու մը կայ միւս քոյրերուն նման բառին վերջն, այլ նաեւ նախընթաց կ'մըն ալ կից, սրով խնդրին լուծումը դժուարութիւն կ'առնու : Անշուշտ կը փորձուինք կարծելու որ աս ցս մասնիկն ուրիշ բան չըլլայ բայց եթէ բացարձակ թուականներուն յոք . սեռականին վրայ եկած մակրայազօր ու մը, իբր երից-ս, չորից-ս եւ այլն : Սակայն աս մեկնու-թիւնն (չենք գիտեր որ ուրիշ մէկն ալ երբեք տուած է մեզ-մէ առաջ) Հայ լեզուէն ուրիշ օրինակով մը կարծենք հաս-տատութիւն չ'առնուր : Ստոյգ է՝ ու վերջով մակրայ ունինք, ինչպէս՝ հօրազոյն-ս, աստիկ-ս, արտա-ս, (ի) ներք-ս, սա-կայն ասոնք մակրայօրէն գործածուած յոքնակի հայցական հոլովներ են, ուստի եւ ասոնց մէջ՝ յոք . հայցականի հոլո-վակերտ ու տառէն զատ մասնիկ ընդունելու չենք պարտա-ւորուիր . եւ սոյն կարծեաց մէջ աւելի կը հաստատեն զմեզ նաեւ ուրիշ լեզուներ, որոնք երբեմն հայցական հոլովը մակ-րայօրէն կը գործածեն : Արդ յիշուած թուականներէն զատ՝ յոք . սեռականի երեւոյթ ունեցող ձեւի մը վրայ ու եկած չըլլալով եւ բաց ասկէ նշանակութեան կողմանէ ալ յարմա-րութիւն չերեւելով, ստիպուած ենք երիցս, չորիցս ձեւերն Հայ լեզուէն դուրս քոյր լեզուի մը միջնորդութեամբ մեկ-նել, եւ այսպէս ընելու հզօրագոյն կը մղէ զմեզ վերջաձայն ու, զոր ինչպէս վերագոյն յիշատակեցինք, քոյր լեզուաց շա-տերն ունին :

Եթէ Յոյն լեզուին (որ՝ ինչպէս շատ հեղ կրկնած ենք, մերինն հետ մերձաւորագոյն ազգականութեան կէտեր կը

6.) Ինչպէս մեր նոյնպէս քոյր լեզուաց մէջ մի թուականն այս մասնիկը չի կրնար առնուլ, այլ անգամ բառին հետ մէկտեղ նոյն նշանակութիւնը կը ստանայ : Այսպէս Հնդկերէն՝ աւ-կրս, Զանդկերէն՝ հա-կերեք, և Լատիններէն semel կայլն որ մի անգամ կը նշանակեն :

ցուցնէ երբեմն) նոյն մակրայածեւ թուականներն համեմատենք, մերիններուն հետ մեծ նմանութիւն նա թէ նոյնութիւն կը յայտնեն, այսպէս՝ օրինակի աղադաւ հնգիցս = πεντά-χίς, վեցի-ցս = ἑξά-χίς եւ այլն: Թէ որ մեր ցս մասնիկն (որ Հայ լեզուի օրինաց համեմատ իր ի ձայնաւորն անշուշտ կրնայ տուած ըլլալ) ցիս հնագոյն ձեւին տանինք, կ'ունենանք Յունարէն չիւս եւ Հայերէն ցիս մասնիկներն, որ իրարմէ բնաւ չեն տարբերիր⁽⁷⁾:

Ուրեմն աւելի հաւանական է եւ գրեթէ ստոյգ, որ՝ երիցս, չորիցս ձեւերուն մէջ թուական մակրայ չլնող մասնիկն ըլլայ ոչ ու այլ ցս կամ հնագոյն ցիս, որով Հայն Յոյնին հետ գեղեցիկ նմանութիւն մը կը ցուցնէ միջատաւ կ'ի մը յաւելուածով՝ զոր միւս քոյրերը չ'են ցուցներ:

Թուականաց կարգին մէջ կարեւոր դեր մը կը խաղայ պասիկ մասնիկն ալ, որով բացարձակներուն վրայէն թուականներուն քաղմասպակական ըսուած ձեւերը կը յօրինուին, որպիսի են՝ հնգ-ա-պասիկ, հարիւր-ա-պասիկ, հազար-ա-պասիկ, քիւր-ա-պասիկ, ա յօդակապով. առանց յօդակապի երթն-պասիկ, տասն-պասիկ, եւ յոքնականի վրայ անմիջապէս՝ երեք-պասիկ, չորեք-պասիկ. նոյնպէս անորոշ թուականներէն՝ քաղմ-ա-պասիկ. քանի-պասիկ եւ այլն: Այս ձեւերէն՝ որ հաւասարապէս ընտիր են, կրնանք հետեւցնել թէ այդ մասնիկը պատշաճօրէն կրնար թէ առանց յօդակապի եւ թէ ա յօդակապով թուականի արմատին հետ կցուիլ: Առանձին մտադրութեան արժանի է կրկն-ա-պասիկ, որ կր-կիւն բազմապատկականին վրայ բերած է պասիկ մասնիկն, որով կրկնապասիկ երկու համադրո մասնիկներով բաղադրուած

7.) Թէ Հայերէն ց եւ Յունարէն ա կրնան համեմատութեան գալ, յայտնի է ցին և ἑξά-χίς համանիշ և համացեղ բառերէն. միայն Յունական բառն՝ այս լեզուի տառական օրինաց թոյլտուութեամբ բաւական փոփոխութիւն կրած է՝ նախածայն անպէտ ձայնաւոր մը աւելցնելով և միջածայն առանձնական մը մտցնելով: Այս թուանն Հնդկերէն այինա, և Զանդերէն աայնա կը հնչէ, որ մեր ցիւն բառին աւելի մօտիկ են՝ գոնէ աւելորդ առանձնականին բացակայութեամբ: Այս օրինակներէն կը հետեի ապահովապէս որ մեր ց գիրը կրնայ աւրական ա, իսկ եւրոպական քերց կ' (Յուն. χ, Լատ. c) տառին պատասխանի:

կըլլայ, վասն զի՝ ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք նաեւ կի՛ն՝ պատիկ նշանակութեամբ մասնիկ մըն է: Բայց կայ նաեւ երկ-պատիկ:

Աւելի մերձաւորութիւն ունեցող քոյրերուն բազմապատկական թուականները մերիններուն հետ համեմատելով կը գտնենք, որ անոնք ալ մերինին համանշան մասնիկով մը նոյն թուական ձեւերը կը կազմեն: Այսպէս Լատիներէն plex մասնիկը կը գործածուի որ plic-o (ծալել) բայէն է: Ինչպէս tri-plex (երեքպատիկ), quadru-plex (չորեքպատիկ). Նոյն մասնիկին համազօր եւ նոյնարմատ է նաեւ Յունական πλοῦς, որով յօգուած են, օրինակի համար, τρι-πλοῦς (երեքպատիկ) πεντα-πλοῦς (հնգապատիկ) եւայլն: Վերջապէս գոթական լեզուն բազմապատկականները կը յօրինէ falth-an (ծալել) բայէն ելած falth մասնիկով, զոր օրինակ, fidur-falth (չորեքպատիկ), daihuntaihund-falth (հարիւրապատիկ):

Արիական քոյրերը մերինին աննման մասնիկներով կը կազմեն նոյն բազմապատկականներն. այսպէս՝ Հնդկերէն դհա՝ դի-դհա (կրկին, կրկնապատիկ) srի-դհա (երեքպատիկ), Զանդկերէն՝ վանդ կամ վադ մասնիկով, այսպէս՝ բիծ-վադ (կրկին), քրիծ-վադ (երեքկին)⁽⁸⁾:

Մեր պատիկն աւ վերջիններուն հետ եւ ոչ մէկ նկատմամբ նմանութիւն ունի, մինչդեռ առջիններուն հետ գոնէ նշանակութեան կողմանէ բոլորովին նոյն է: Ուստի եւ մեր եւրոպական քոյրերուն օրինակն ալ առջեւենիւ ունենալով եւ ոչ վայրկեան մը կրնանք տարակուսիլ նոյն պատիկ մասնիկը պատե՛լ բային արմատին հետ նոյնացընելու:

Վերագոյն յիշուած պատիկ մասնիկն հետ գրեթէ նոյն պաշտօն կը վարէ նաեւ կի՛ն, ինչպէս կր-կի՛ն, ետեփ-կի՛ն, չո-

8.) Հոս թ աի տեղն եկած է, հետագայ վի պատճառաւ, որուն առջև ի կրնար կենալ ա՛ս չհնչող իսկ վճհնչող բլլալուն համար: Հոս աւ դիտողութիւնն ալ ընելու ենք որ Զանդիկ լեզուն չէ թէ Թուական պարզ արմատին (ինչպէս Հնդկերէնն է), այլ մակբայական ձեւին վրայ բերած է իր բազմապատկիչ մասնիկը:

րեֆ-կիւն, վեց-կիւն, եւքանասն-ե-կիւն (⁹)։ Այս վերջինն եւքանասն-կիւն ձեւն ալ ունի, որմէ տարբեր չեն նոյնպէս եզ-աւ-կի, յոֆն-աւ-կի, թէեւ ասոնք մեր հին ընտիր մատենագրութեան մէջ չեն երեւար, եթէ չենք սխալիր։ Համեմատէ նոյնպէս երկ-աւ-կի, կրկն-աւ-կի, նոյնպէս նախ-կի եւ նախ-կիւն։ Արդ սոյն ձեւերը բաւական յայտնութեամբ կը վկայեն կարծենք թէ այն վերեւ յիշուած կի-ն մասնիկն հնադոյն ու սլաւոնական ձեւն է կի, որուն վրայ յետոյ եկած է ն, տառ մը՝ որ մասնաւոր դերանունական բառերուն ծայրը շատ յաճախած է։ Իսկ աս կի մասնիկն ոչ պատիկ այլ աւելի անգամ նշանակութիւնը ցուցնելուն՝ մեծ հաւանականութեամբ կրնայ միացուիլ Յունական լեզուին մէջ թուական մակրայները կազմող ռ-հ մասնիկն, որուն հետ նոյնպէս միաւորեցինք մեր ցս (= ցիս = կիս) մասնիկն, որ, ինչպէս գիտենք, մեր մէջ ալ նմանապէս անգամ նշանակութեամբ մակրայածեւ թուերը կը շինէ։

Վերոյիշեալ կի մասնիկն տարբեր ծագում չենք կրնար կարծեր որ ունենայ նաեւ լոկ կ, որ նոյնպէս թուականաց ծայրը կ'երեւայ երբեմն, աւելի հաւաքական նշանակութիւն մը տալով թուականին։ Այսպէս եւքն-եա-կ, եւ յետոյ նաեւ վեց-եա-կ, ուր-եա-կ, ինն-սասն-եա-կ, յիսն-եա-կ, քառ-եա-կ եւ այլն։ Նշանակութեամբ՝ եա-կ մասնիկն ոչինչ անմասն է գաղղիական — aine իգական մասնիկն, ինչպէս diz aine տասնեակ, douz-aine երկոտասնեակ, demi-douz aine վեցեակ։

Այդ կ ձայնը բովանդակող մասնիկներուն, այսինքն՝ կիւն, կի, եա-կ, նախնական ձեւն էր անշուշտ կա, որ յետոյ տակաւ առաջ եւ վերջ յաւելում ու փոփոխում կրելով այլայլած եւ զանազան ձեւեր ու զօրութիւններ առած է, թէեւ սկզբնապէս նոյն դերանունական մասնիկն էր թերեւս ցուցական (— յարաբերական) նշանակութեամբ։

9.) Եւքանասնեկիւն՝ կիւն մասնիկն առաջ եւ մը մտցուցած է իբր յօդակայ՝ ձայնի խառնուենէն խորշելու համար, որ հարկաւ կը ծագէր եթէ ե պակսէր։ Կարծելու չէ որ եւքանասնեակ ձեւի մը վրայ ին մասնիկը գալով եւքանասնեկ-ին ձեւ մը յառաջ եկած ըլլայ։ Վասնզի ին մասնիկն ոչ բաղձապատկական այլ դասական նշանակութիւն ունի միայն։

Կը մնայ թուականաց ծայրն երեւցող մասնիկ մըն ալ քըն-
նել որ է իր կամ ր: Ասիկա կը տեսնուի երկր եւ չորիւր
թուերուն վերջն՝ երրորդ ու չորրորդ նշանակութեամբ: Մենք
վերագոյն նոյն իր մասնիկը բովանդակուած գտանք նաեւ
դասականաց եր-որդ վերջաւորութեան առաջին եր մասին
մէջ, ինչպէս վեց-եր-որդ եւ այլն: Այս ձեւով կ'երեւայ
եր նաեւ հետեւեալ թուականաց մէջ՝ հետեւորդ եւսկ մասն-
կով եւ են՝ վեց-եր-եակ, եօթն-եր-եակ, տասն-եր-եակ, որոնք
նշանակութեամբ նոյն են վեց-եակ, եօթն-եակ, եւ տասն-եակ
ձեւերուն:

Քոյր լեզուները թուականաց կարգին մէջ ր մասնիկ չեն
ցուցնել, գոնէ որչափ մենք դիտենք. ուստի եւ առ այժմ
աս մասնիկն ծագումն ու նշանակութիւնն անգիւտ կը մնան:

Կայ մասնիկ մըն ալ որ միայն թուականներուն սեպհական
չէ, մանաւանդ գոյականներուն ծայրն աւելի յաճախ երեւան
կու գայ եւ է աւոր, ինչպէս նարիւր-աւոր, հագար-աւոր,
քիւր-աւոր, նոյնպէս առաջ-աւոր. դարձեալ՝ եւսկ մասնիկը
վրայ եկած՝ երկ-աւոր-եակ, եւ համառօտուած՝ երկ-որ-
եակ, ինչպէս զինաւոր, եւ զինուոր:

Յոքնականակերտ ք առին հետ սերտ յարաբերութիւն
ունի քեան եւ ամբողջուած քին մասնիկն, ինչպէս երկո-քեան
եւ երկո-քին, երե-քեան եւ երե-քին, չորե-քեան եւ չորե-քին,
նոյնպէս ամեն-ե-քեան, քոյս-ե-քեան:

Երեքեան եւ չորեքեան որոշակի կը ցուցնեն, որ քեան
մասնիկն ք յոքնականակերտին վրայ աւելցուած եան նմա-
նապէս յոքնակի շինող մասնիկ մըն է, ինչպէս խոգ-եան, իշ-
եան եւ այլն: Ուրեմն ք-եան մասնիկով կազմուած թուական-
ները կրկին յոքնակի մասնիկներէ բաղադրուած են եւ աս
պարագան թերեւս յարմարութիւն մըն ալ տուած է նոյն
թուականներու յատուկ նշանակութեան, որ է ալ, մեկնեղ.
այսպէս երկոքեան (երկուքն ալ) եւ այլն:

Թուականաց յօդուածնիս կ'ուզենք աւարտել՝ քանի մը
խօսք ալ աւելցնելով մասնաւորապէս առաջին դասականին

վրայ, որ՝ ինչպէս գիտենք. մի թուականն որդ մասնկով դասական ձեւ չունենալուն՝ ասոր տեղը կը բռնէ :

Նոյն բառին վերջն ին թէ մասնիկ է՝ տարակոյս չի վերցըներ եւ անսովոր չէ լեզուիս մէջ, որ ուրիշ դիրք, տեղ, կարգ ցուցնող բառերու վրայ ալ գալով դասական նշանակութիւն տուած է. այսպէս յետ-ին (յետ), վերջ-ին (վերջ), միջ-ին (մէջ), վեր-ին (վեր), ստոր-ին (ստորեւ, ստոր-ուստ), ներք-ին (ներքոյ, ներք-ուստ), արտաք-ին (արտաքոյ, արտաք-ուստ), աջ-ին (աջ), ահեկ-ին (ահեակ) :

Եթէ վերեւ քննուած կի եւ կիւն մասնիկներն աչքի առջեւ բերենք, իրաւունք կ'ունենանք աս մասնիկն ալ ն տառն էական չհամարելու, որով կարելի կ'ըլլայ համեմատել զանիկա ի վերջաւորած (գոյականէ շինուած) մակբայներու հետ, ինչպիսի են առաջ-ի (առաջ), որուն ծայրը ն որոշիչ յօդը գալով կազմուած կ'երեւի առաջ-ի-ն այսինքն այն որ առաջի կայ : Իսկ աս ի նոյն է ներքոյականի հօլովակերտ ի ճայնաւորին հետ, որպիսի են հետ-ի, գիշեր-ի, ձմեռան-ի ամառանի. եւ մանաւանդ թէ նոյն իսկ առաջ-ի (նախադրութիւննու մակբայը) առաջգոյականին ներքոյական հօլովէ (10) :

Իսկ առաջ որ ին մասնիկը վերցընելէն ետեւ կը մնայ, դարձեալ ածանցք մըն է առ նախդրէն եւ աջ բայական արմատէն, որմէ ածանցած են նաեւ աջ, աջոյ, աջող-ակ եւ յ նախդրով յ-աջող, յ-աջող եւ այլն : Աջ այս պարզական ձեւով իբրեւ բայ թէ եւ չի գործածուիր հիմա, սակայն երբեմն անշուշտ կը գործածուէր եւ կը նշանակէր շարժիչ, երթալ : Յ-առ-աջ-եղ, յ-աջող-եղ, յ-աջող-եղ եւ այլն գաղտփարներուն արմատական իմաստն ստուգիւ շարժում մըն է :

10.) Քերականութեանց արդի հեղինակներէն ոմանք ներքոյականը մեր հոլովներուն ցանկէն ջնջելով սխալած են : Քոյր լեզուաց հնագոյներն ալ բացայայտ կը վկայեն ասոր գոյութեան : Նոյն հոլովն ինչպէս մեր նոյնպէս անոնց մէջ ի վերջապա ձայնով կը յօրինուի. իսկ յետոյ երբ սկսեր է ներքոյական հօլովի գործելունը տակաւ տկարանալ մեր մէջ, հարկ մը զգացուեր է անշուշտ ի կամ յ նախդր մըն ալ նախադաս դնելով նոյն հոլովին աւելի ոյժ տալ : Բայց թէ նախապէս ան նախդիրը չկար, կը վկայեն հետի, գիշերի և ամսնց նման բուն ներքոյական հնագոյն ձևերն, որոնք յետոյ միայն ի հետի, ի գիշերի և այլն ձևերն առած են :

ընդհանրապէս: Նախնական երթալ գաղափարէն տակաւ կը բխէ յաջողիլ նշանակութիւնը, վասն զի յաջողութիւն « աղէկ երթալ » մըն է. իսկ յաջողակ գաղափարէն աջ առանց բռնութեան կը հետեւի. ինչպէս յայտնի է՝ աջ ձեռքը ձախեւ հասարակօրէն աւելի յաջողակ է: Բոյր լեզուաց մէջ ալ աջ եւ յաջողակ իրարու լծորդ գաղափարներ են. այսպէս Հընդ-կերէն դակշա « յաջողակ » եւ Տակշինա « աջ » կը նշանակէ: Նմանապէս Լատիներէն dexter « յաջողակ » եւ dextra (manus) « աջ » (ձեռն):

Ահա վերջն հասանք մեր թուականաց կրկին յօդուածին: Ասոնցմով Զանայինք ընդհանուր տեսութիւն մը տալ հայ թուականներու կազմութեան վրայ եւ յուսանք որ մեր նպատակին հասանք բաւականապէս: Չենք ուրանար որ սոյն նիւթիս վրայ այլ եւ այլ տեսակէտով կրնար դեռ շատ բան գրուիլ կամ գտնէ ըսուածներն աւելի ընդարձակ կրնա-յին բռնուիլ, սակայն ասով կարծենք աւելի լոյս չտրտի կա-րենայինք բերել հայ թուականներու վրայ: Նոյն պատճառաւ ահա ինչ ինչ բառերու վրայէն ալ որ թուական հանգամանք ունէին, լռութեամբ անցանք: Աս պակասներն անշուշտ կը լրացնենք աւելի ընդարձակ աշխատութեամբ մը: Կը փախաբինք՝ աս թուականաց կրկին յօդուածներն ընթեր-ցողը իրեւ ճաշակ միայն առնուն հետեւորդ ուսումնասի-րութեանց, որոնց մէջ պիտի սկսինք մեր լեզուին ամբողջ այբուբենքին ձայնական էութիւնն հետզհետէ քննել ման-րամանօրէն:

Հ. ՍԵՐ ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ

Մ. Ո.

ԽԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

24 Յունիս 1883

Ազնիւ ընթերցող, օրուան գրական մեծ գէպըն Օտեանի նամակն է առ Պ. Տէմիրճիալաշեան, զոր եւ Հայրենիք «Գրատարակեց: Քանինք իմ գէմն ելնելով Հարցուցին ինձ «Օտեանի նամակը կարդացի՞ր», ինչպէս Լաֆոնդէն՝ յետ զԲարուք ընթեռնելոյ՝ գէմն ելնողին կը հարցնէր «Բարուք կարդացի՞ր էք»: Օտեան եւ Տէմիրճիալաշեան. երբ այս երկու գրական անուններն իրարու քով գան՝ բնական է որ մտքերու եւ երեւակայութեանց մէջ մի այսպիսի չարժուով գոյացրնեն, եւ դժգոհներն ու բժախնդիրներն տեսան որ գէթ այս անգամ Պ. Գրատէրին թերթն իր անուան արժանի յոյզ մը, շարժում մ'արտադրեց: Անխրա՞ն էի միթէ պարագայն Բարուքի պարագային հետ բաղդատել. ո՞չ սպաքէն Օտեան ալ իւր նշանաւոր նամակին մէջ մարգարէի դեր կ'ստանձնէ եւ ամբարիշտ — իւր բառով — անդգամ՝ մոլորեալ հոգի մը կը հրաւիրէ հաւատոյ եւ փրկութեան փարախը: Պահ մը մտքն անցաւ իսկ թէ արդեօք Օտեան իրաւունք կ'ուզէր տալ այն Ռուսահայոց որ զինքն կաթողիկոսական ընտրելի ներկայացնել կ'ուզէին: Բայց միշտ բարեպաշտ եղած է նա, միշտ հրապարակած իւր հաւատքն ու միշտ նաեւ հրապարակաւ յայտնած է իւր ցաւն մեծ անձնաւորութեանց ցոյց տուած անկրօնային միտմանց մասին, առանց սակայն յուսահատելու նոցա փրկութենէն, ինչպէս ըրաւ նաեւ առ Քեաթիպեան իւր գրոյն մէջ՝ երբ յետ ողբալու նորա կուրութեան մասին՝ վերջին վայրկենին կը ցուցնէր մեզ երկնային գթութեան ցօլն որ ահա կ'իջնէր անձնասպանին ճակտին վրայ: Հոս, մեր անդգամին հետ աւելի մեղմօրէն կը խօսի. չըսեր անոր թէ «օրհասական հօր մը սնարին վերեւ չգտնուեցար որ երկինքը եւ հոն մեր ամենուրեւ հայրը մատնանիչ ընէր քեզ» ոչ, գիտէ թէ Տէմիրճիալաշեան բարե-

պաշտ մանկութիւն մ'ունեցած է, եւ գիտէ նաեւ անշուշտ որ կը փափաքի նա եկեղեցւոյ գրկին մէջ թաղուիլ սրբազան ծառի մը շուքին ու արցունքներուն տակ: Իրաց այս վիճակին մէջ ինչո՞ւ վհատիլ եւ ինչո՞ւ դայրագին շէշտեր առնուլ, դուցէ եւ խրտչեցնել փափուկ հոգին: Երբ մեր գրասէրին կ'ուզես ըսել « Այս ինչ բանն եղիր, աղէկ է », ըսէ՝ « Գիտեմ որ դուն արդէն ներքնապէս այս ինչ աղէկ բանն ես, միայն թէ արտաքին կերպով ալ նոյնը ըլլաս, » խիղջն կը շահիս դայն եւ կը լսես որ կ'ըսէ, « Իրաւունք ունիս. ահ դու թերեւս քան զիս լաւագոյն կը ճանչես իմ հոգւոյս խորն, քան զիս լաւագոյն ուսումնասիրած ես իմ տարօրինակ անձնաւորութիւնս, եւլն »: Կ'երեւի թէ Օտեան անոր բնաւորութեան այս կողմը խիստ լաւ գիտէ եւ ըստ այնմ կը վարուի նորա հետ՝ մանկավարժական արուեստին հմուտ վարպետի մը նման որ իր խրատներն աշակերտին բարոյական հանգստանաց կը համաձայնեցնէ: Ասոր հետ մէկտեղ դարձեալ քիչ շատ խիստ կը գտնեն յանդիմանութիւնն ու կըշտամբանքն եւ լաւ մ'աւանջը քաշեր է՝ կ'ըսեն: Վստահ եմ որ Օտեան երբ իւր նամակը չարագրեց՝ դեռ կարգացած չէր Գրական եւ Խնաստախրական շարժման Ե. տետրն, վստան զի եթէ կարգացած ըլլար՝ պիտի տեսնէր որ իւր չարածնի աշակերտին ամբարշտութիւնը կեղծ է եղեր, խաղ մ'է եղեր, կ'աւանդուր կատակ մ'է եղեր, նման այն սղայոց կատակին որ պատուհանին առջեւ երթալով ու կէս մը վար դէսլ ի փողոց ծռելով՝ կ'ըսեն իրենց մօր, « մայրիկ, մայրիկ, նայէ, պատուհանէն վար կը նետեմ կոր ինքզինքս », ու երբ իրենց մայրն կը յուզի ու կ'աճապարէ յօգնութիւն՝ կ'սկսին քան քան խնդալ: Այսպիսի խաղեր ունի Տէմիրճիպաշեան. մերթ ձեռքով երեսը ծածկելով կ'սկսի ողբագին ձայնել, եւ ահա վայրիկ մի յետոյ ձեռքը վար կ'առնու եւ կը տեսնես որ անուշ անուշ կը խնդայ ու աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլ մ'անդամ չլայ. այս կատակներն թերեւս մասամբ ալ իր ընթերցուհեաց համար կ'ընէ որք միշտ իր աչքին առջեւն են եւ որոց փափուկ սրտերը վրդովելէ տեսաւ մը հաճոյք կ'ղգայ, կարծես: Բայց թող գիտնայ որ մենք ալ չենք խաբուիր, քանի որ ինքն իսկ յանձն կ'առնու իմացնել մեզ թէ

« փիլոսոփայութիւններն յաճախ կամաւոր են » .
 ասեալ Դ. տետր, երես 77: Ազնիւ ընթերցող, գուցէ այս
 կրանաւոր բառը քիչ մը տարօրինակ քեզ թուի, բայց զրուած
 է այս, կրնաս ստուգել, եթէ տեսած չես: Տէմիրճիպաչեան
 կամաւոր հակասութիւններ կ'ընէ եղեր, եւ ինձ այս լուրջ
 դեր մը չերեւիր: Գիտեմ որ երբ Պր. Աղամեան տեսարանին
 վրայ այսօր ծեր մ'է կեանքէն դժգոհ՝ բայց գերեզմանէն
 վախճող, վաղիւ երիտասարդ մը մահուանէ անվախ՝ բայց
 կեանքի սիրահար, այսօր բարեպաշտ հաւատացեալ մը խո-
 րանին աստիճաններուն վրայ ի ծունր, վաղիւ սրբազան բա-
 դիններու աւերիչ ուրացող մը, այսօր քնքոյշ փափկաղագած
 հոգի մ'որ միջիւնին վրայ կոխել ու ծաղիկ հարուած մ'իսկ
 տալ խիղճ կ'ընէ, վաղիւ չարամիտ անգութ խնդացող մ'որ
 սուր ակռայներով կը խածնէ, այսօր տխրասէր՝ վաղը ցնծա-
 սէր, այսօր համակ ոգի՝ վաղը համակ նիւթ, գիտեմ որ իր
 այս հակասութիւններն կամաւոր են, դերասան է նա. չեմ
 գայթակղիր, չեմ դատապարտեր, իր արուեստն է. իր գործն
 է մերկանալ իւր յատուկ անձնաւորութիւնն ու փոխ առ
 փոխ գգնուել այլ եւ այլ անձնաւորութիւններ որք կը պտտին
 աշխարհի մէջ՝ ներկայելու համար զայնա մեր աչքին իրենց
 առաւելութեանց կամ թերութեանց մէջ: Չեմ դատապար-
 տեր նաեւ դերասան չեղող մարդոց հակասութիւններն՝ երբ
 ակամայ են, եւ այս ակամայ հակասութիւններէն ամէնքս
 ալ քիչ շատ ունինք, արդիւնք է այն մեր հոգեբանա-
 կան կազմութեան եւ այլ եւ այլ հակընդդէմ կրից, սըր-
 տին ու մտքին փոխ առ փոխ տարած յաղթութիւններուն,
 երբ մերթ մին դէպ ի հաճոյն կը տանի զմեզ՝ միւսն դէպ
 օգտակարն, մին դէպ իրականն՝ միւսն դէպ ի տեսլականն,
 մին դէպ ի մեր անձն՝ միւսն դէպ ի մարդկութիւն. մար-
 դուն խօսքերն ու դործերն կրնան մերթ հակասական ըլ-
 լալ երբ հոգեկան տարբեր տրամադրութեանց տակ կը
 խօսի ու կը գործէ, թէեւ դարձեալ մէն մի անհատի վրայ
 այդ տրամադրութիւններէն այս կամ այն զօրաւորագոյն է,
 կիրքերէն սոքա կամ նոքա աւելի բուռն են, միտքն է յաղ-
 թող աւելի կամ սիրտը, ու այսպէս կ'որոշուի մարդոց նկա-
 րագիրն (caractère): Բանաստեղծք ի բնէ լինելով աւելի զգա-

յական, աւելի երեւակայող, աւելի դիւրայոյզ, առաւել
ենթակայ են անտարակոյս նմանօրինակ հակասութեանց,
բայց դարձեալ իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ նկարագիրն,
իւր բնաւորութեան որոշիչ ու տիրող գծերն. Լամարգին
կրնայ հայհոյել մի օր, բայց օրհնեբգու մ'է միշտ. Պայրն
կրնայ պաշտել մի օր՝ բայց իւր սովորական զիրքն երկնից
դէմ աստամբողի զիրքն է, եւ սոցա ու սոյնալիսեաց հա-
կասութիւնքն են ինչ որ կայ ամենէն աւելի ակամայ, ան-
խորհուրդ: Բայց երբ գրադէտ մ'ինձ ելնէ ըսէ թէ կամա-
ւոր կերպով կ'երեւի իւր ընթերցողաց (եւ ընթերցողհեաց)
մերթ հաւատացեալ մերթ անհաւատ, մերթ դրական մերթ
իտէական, մերթ նիւթական մերթ հոգեկան, մերթ գրա-
բարեան մերթ աշխարհաբարեան, մերթ հրեշտակ մերթ դեւ,
մերթ սեւ մերթ ճերմակ, այն ատեն կը գայթակղիմ իւր
վրայ, կը տարակուսիմ իւր լրջութեան ու անկեղծութեան
վրայ եւ կ'ըսեմ իրեն. «Պայրն, խիտ յաջողակ կերպով կը
կատարէք այդ պաշտօնը, միայն թէ այդ այն պաշտօնը չէ
զոր յանձն առած էք հրապարակի մէջ, եւ ձեր բեմը բնորո-
շու ատեն խաբուեր էք. թատերական բեմն է ձեր տեղը,
հոն կրնաք կորզել ծափահարութիւններ որք պիտի գլաց-
ուէին ձեզ աստ:» Գրադէտ մը հրապարակի մէջ պարտի ե-
րեւիլ ինչ որ է, պարզել ինչ որ ճշմարտութիւն կը հաւատայ,
սնդել այն սկզբանց վրայ որոց համոզուած է, ունենալ մի
դրօշ, ներկայացնել մի գաղափար, քարոզել զայն խանդով
աւիւնով, թէպէտ եւ սխալի, թէպէտ եւ մոլորի, վասնզի
ճշմարտութիւնն այն ատեն կրնայ երեւան գալ երբ ամէն
հոգի կը մերկանայ անկեղծ ինչ որ կայ իւր մէջ, թէեւ այդու
վիրաւորէ շատեր որք հաւատակից չեն իրեն, թէեւ այդու
լքուի Սրբութիւններէ կամ դիտուններէ, անհաճոյ լինի գե-
ղեցիկ կամ տգեղ սեւին: Ամէն տիրոջ ծառայել, ամէն կուռ-
քի երկրպագել, Որմզդին ու Արհմին առջեւ միանգամայն
խուսի ծխել՝ ոչինչ ընել, ոչինչ չինել է, եւ ո՛չ ասպաքէն այն
հինօրեայ բազմաստուածեան ժողովրդոց հոգեկան տխուր
վիճակը ցոյց կուտայ որք կը շոյէին թէ բարի եւ թէ չար
էութիւններն՝ առաջիններէն յուսալով ու վերջիններէն վախ-
նալով: Հրապարակագիր մը սարտի իւր համոզմանց արու-
թիւնն ունենալ, եթէ կ'ուզէ հանրութեան ծառայել, ասպ

Թէ ոչ մի անօգուտ ու վաղանցիկ ձայն է որ ոչինչ ներգործութիւն կրնայ յառաջ բերել իւր ընթերցողաց մտաց ու սրտին վրայ, եւ իւր բարբառք որչափ քաղալուր ալ լինին՝ ընդհուպ կը ցնդին ու կ'անհետին միջոցին մէջ:

Բայց թերեւս ըսէ մեզ Պ. Տէմիրճիպաշեան թէ ինք *littérature* կ'ընէ, թէ գաղափարք անտարբեր են իրեն համար, թէ *fond* ք կ'անտեսէ *forme* ք միայն տեսնելու համար, թէ իր գրածներն իբրեւ խնամատիրութիւն պէտք չէ կարգաւ այլ իբրեւ զրահան հատուածներ, թէ բաժակին պէտք է նայիլ մանաւանդ քան ըմպելոյն զոր կը մատուցանէ մեզ անով, եւ հրաւիրէ զմեզ գիտելու իւր պերճ սրարբերութիւններն, նոցա ներդաշնակ ձեւուածքն ու կտրուածքը, իւր համայնագ նախադասութիւններն, « իւր աղււ բառերն ու նուագաւոր ոճն»: Ըսէ թերեւս մեզ թէ ինք գաղափարներն կ'առնու իբրեւ յատակ մը տիւեւելու համար անդ իւր խայտաբղէտ ոճոյն չլացուցիչ գեղեցիկութիւններն. իբրեւ չըջանակ մ'անցընելու համար նորա մէջ այն չողջողուն նկայն զոր իւր ատտրիկեան գեղասէր ճաշակն, հնարաղէտ միտքն ու վառվռուն երեւակայութիւնն յօրինած են գոյնզգոյն բառերով ու գեղադան սրարբերութիւններով, եւ ցոյց տայ մեզ Հայ լեզուի «քճքճեալ ծիրանոյն» պատառներն որոց վրայ կ'սքանչանայ Օտեան իւր գրուածոց մէջ: Այն ատեն դարձեալ, յայտնելով հանդերձ իւր զրահան տաղանդին ու ճարտար գրչին համար իմ համակրունքս — թէ եւ իւր յանգերուն ու կրկնութեանցն համակիր չեմ բնաւ — կ'ըսեմ թէ ստուգիւ կը դնահաստեմ ձեւոյ առաւելութիւնքն, բայց երբ անձնաւորութիւն մը չտարիր այդ ձեւին տակ՝ անկենդան մարմին մ'է թէ եւ լինի գեղեցիկ, զրագէտին հոգին սրարտի երեւիլ անդ, եւ ոճն սրարտի ըլլալ թափանցիկ չղարչ մի ձգուած նորա վրայ զայն գեղեցկացնելու համար միայն. դրոզն առաքեալ մ'է գաղափարի. հաւատք մ'իւր սրտին, մտածում մ'իւր գլխուն մէջ՝ կու գայ նա խօսիլ իւր դարուն, եւ քաղաքակրթութեան ու ճշմարտութեան չնքին բարձրացման իւր գործակցութիւնն նուիրել. այս գործակցութիւնն կը լինի ի ձեռն անկեղծ համոզմանց, սկզբանց, զորս թէ կարենայ նաեւ ներկայել մի հրապուրալի ոճով՝ կատարած է իւր պաշտօնն ու իւր հետքն անջնջելի է ի մէջ ամենայն հե-

տոց որք դրօշմուեցան երկրի վրայ: Նոյն իսկ ոճոյ դօրու-
թիւնն ո՛չ ապաքէն խորին համոզումէ, ներքին հզօր հաւատ-
քէ կը ծնանի. ոչ ոք աւելի ազգու կը խօսի քան մարգարէն,
քան առաքեալն, պերճախօսութեան եւ նոյն իսկ՝ ըստ Հա-
մարդինի՝ հանճարոյ աղբիւրն զգացումն է, եւ համոզումն է
որ զգացման կը հաղորդէ աւիւնի կրակն ու հոգիները ցնցող
ելեկտրական զօրութիւնն: Հետեւաբար այն հոգիներն որք
մերթ յայտ կը հակին եւ մերթ յայն, որք կը տարուբերին
հակառակամարտ կարծեաց ու վարդապետութեանց մէջտեղ,
հաւասարակշռութենէ զուրկ երեւակոծ հոգիներն չունին
ուժեղ ու ջղուտ ոճ, ոճ մ'որուն ասլիլն խնանտ, որուն
կենսաջերմ շուրջն զգաս՝ որպէս կ'զգաս մասնեւորու գտակ
կենդանոյ մը մարմնոյն ջերմութիւնն ու սրտին բաբախումն:

Պ. Տէմիրճիպաշեան, իբրեւ հրապարակագիր այսինքն
ինքզինք ժողովրդեան լուսաւորութեան նուիրող մի անձ,
պարտի մէկզի թողուլ իւր հակասութիւններն, քանի որ բա-
րեբախտաբար, կամաւոր են նոքա, պարզեւ անկեղծօրէն
իւր դաւանանքներ եւ սկզբունքներ, ցուցնել մեզ իւր ճիշ-
մարիտ երեսն եւ ըստ իւր կերպի ջանալ ծառայել մաքրու
մշակման: Պէտք է որ փոյթ ընէ թէ իւր լքած գաղափար-
ներն գուցէ գրկուին ջատագոյններէ. լաւ եւս եթէ զանոնք
ճշմարտութիւն չհաւատար ինք, բայց աշխարհի մէջ ամէն
գաղափար իր ներկայացուցիչն ունի. ցաւելու բան մը չկայ
եթէ նոյն իսկ կարծէ թէ լքեալ սկզբունքներն այլուր իրեն
չափ պերճախօս կամ բանաստեղծ պաշտպանի չկարենան
պատահիլ: Անհեթեթն է ջանալ կամաւ եւ գիտութեամբ
արձագանգ ըլլալ հին ու նոր, յառաջադէմ ու յետնեալ,
սուրբ ու անսուրբ սկզբունքներու եւ խաղալ այն ոգիներ-
ու հետ որք իրենց միամտութեան մէջ լոյս կ'սպասեն մե-
նէ: Թող վստահ ըլլայ Պ. Տէմիրճիպաշեան, իւր ոճն իսկ
պիտի չահի իւր նոր ընթացքէն, եւ համոզումն ու անկեղ-
ծութիւնն պիտի բերեն նոր կեանք իւր դրուածոց մէջ որք
այնուհետեւ պիտի կրնան իսկ արհամարհել սին զարդերն
ու բացատրութեան կնային հոպտանքն ու նազանքն:

ԱՌ ԴԵՐԵՆԻՅ (1)

Երբոր արեւ ,
Լուսանանայ յ'երկնից կամար
Սփռէ շողեր , փայլ անհամար
Լեռանց վերեւ ,
Եւ կը զարթնու սիրուն սոխակ
Յնծայ շուշան , ցնծայ մեխակ
Փափկասերեւ .

Երբոր լուսին
Թագուն ի ծոց ամպոց մռայլ
Մինչ ի ծագիլ արծաթափայլ
Արեւլուսին ,
Կանդեղ սիրոյ Աստուծաւառ
Իւր աչերով մեհապայծառ
Հայի կուսին ,

Կամ 'ի սնար
Պասանաղէմ հոգեւարի
Ոյր կեանքն իբրեւ վարդ կը մարի
Խորեակահար ,
Պարզելով ջինջ լուսոյ շաւիղ
Երբոր հնչէ քրքուռն շաւիղ
Սիրոյ քնար .

Արեւին լոյս
Վանէ բնութեան սուտերն 'ի բաց .
Լուսնին 'ի շող երկնասլաց

(1) Անցեալ տարի մի տեղական զաւեշտական Թերթի մէջ Արմենոյշ անուամբ մի գողտրիկ վէպ հրատարակուեցաւ ոյր հեղինակն Դերենիկ Կ'ստորագրէր : — 'ի պատասխան իմ մի գրութեան՝ որով կ'ողջունէի իւր տաղանդն եւ ջերմ փափաք կը յայտնէի ճանչնալ զ'ինքն անձնապէս , չափազանց շողորքորթիչ մի նամակու Դերենիկ առատ գովեստ կը շղայլէր ինձ եւ կ'ընդունէր ողջոյնս , առանց սակայն յայտնելու զ'իւր անուն : Այն ատեն առի 'ի գիր սոյն բերթուածն , զ'որ այսօր միայն տամ ի հրատարակութիւն : Ա. Գ. Փ.

Ծիծաղի կոյս .
Տաւդին դաւնակն երանաւէս
Հոգեւարին ձօնէ յաւէս
Սէր կեննք եւ յոյս :

Ո՛ր Դերենիկ,
Նոյնպէս եւ ես երբ յուսահաս
Խաւարն 'ի սիրս , սուգն 'ի նակաս
Լայի մենիկ ,
Յանկարծ ցաւերս առին դադար ,
Խայտաջ հոգիս անմխիթար
'ի քո ձայնիկ :

Հոգի շէնդ ,
Յ'Ողիմպ լերին մշտադալար ,
Ծնար արդեօք , կամ յ'ոստալար
'ի բոյն անգեղ
Որ մերք զողորհիկ իբրեւ պլպուլ
Եւ մերք վսեմ՝ հեղուս անդուլ
Քո վեհ գեղգեղ :

Ո՞ր մայր-հրեշտակ
Եղեմաբուդիս քաղցրիկ կարով
Սնոյց լեզուդ սիրաբոթով
Ի՛ր քեւոց սակ ,
Կամ ո՛ր Մուսայ , երգն 'ի բերան
Քո մանկութեան շարժեց զ'օրրան .
Ասան շիսակ :

Պերճաբարբառ
Յաւերժահմրս մ'արդեօք բարի
Հիւսեց տաւդիդ քելերն արի ,
Եւ կամ յ'անտառ
Զեփիւռն արդեօք նագելաւունչ
Դորովագին շոյեց քո բունջ ,
Քո սիրս կայտառ :

Անեղին հուր,
Յ'Ապողոնեանն արդեօք տանար
Վառեց 'ի քեզ այդ սուրբ հանճար
Ոյր բոց մահուր
Բիւր կայծերով կամի լսիել
Ձեռներն որք դեռ չ'են քօթալիել
Սուին եւ սուր:

Ո'հ, չ'ես գիտեր,
(Չ'այս անգիտել քեզ չ'է հմար)
Ո'հ, չ'ես գիտեր քէ այս աշխարհ
Դառն մ'է անտէր,
Ոյր մէն մշակն ինքնիշխան պէտ
Հնձէ վարդերն իբրեւ անպէտ
Վայրի խոտեր... :

Եղբայր անուռ,
Ո'հ, չ'ես գիտեր քէ այս աշխարհ
Մեր անձկալի հոգւոց համար
Բանն մ'է անյուռ.
Ուր կրելով բաղդին ապսակ
Միտ կը քաղեմք մեր ոտից տակ
Տաստակ եւ փնտռ... :

Օր մ'ալ աւանդ
Մեր երազոց վայլուն երամ
Կ'անհետանայ վաղարատամ.
Եւ սուր մանգաղ
Անգուր մահուն կենազրաւ
Մեզ զլորէ ողբարարաւ
Ի ցուրտ դազաղ... :

— Արդ, մինչ հովեր,
Չարագուռակ բուխ եւ մթին
Ամպոց 'ի ձայն, սփռեն չորս դին
Մահու հրաւեր,

Օ՛ն, իբր արծիւ քարձաքռիչ
Երկուք՝ յեցեալ 'ի մեր գրիչ,
Սլանմամբ 'ի վեր...

'ի վեր, 'ի վեր
Հնն ուր փերթողն ապրի ազաւ,
Մ'սածութեան վայր հարազաւ,
Վայր անսուեր,
Ուր անհունիսն մօտ անապքաւ
Նա կը զսնէ իւր գլխուն քազ
Փնւոք անաւեր...

Եկ, արաքունդ,
Հոգւոյս ընկեր, տուր ինձ քո քեւ,
'ի վեր, 'ի վեր սլանմամբ քերքեւ
Յ'աստեղաց գունդ
Կոխոսելով մեր ոտից սակ
Այս աշխարհի վիհն անյասակ,
Անէզրն անդունդ...

Ա՛նդ դրախտաբոյր
Երերին մէջ քաւալլոր,
Այլ եւս ապրիմք սիրամուր
Իբր երկու քոյր
Եւ անդ երազք գեղածիծաղ
Գան օրօրել մեր ջիւնջ կենցաղ
Երկնահամբոյր :

Ա՛նդ վարդագոյն
Շրթունքդ ոչ եւս հեծեն 'ի քոյ,
Անդ չիք դժնեայ մահու կոթող,
Տապար կամ քոյն,
Զիք դառնաղէտ վիշտ, գերեզման...
Այլ լոկ ' չքնաղ արտիդ նման՝
Զքնաղ մի բոյն... :

Ո՛հ, բայց 'ի զուր
Հոգիս կամի սալ քեզ բարեւ
Յայս եւ անյայս եւ դու իբրեւ
Շրջմովիկ հուր,
'Ի զուր բառնամ աչես յ'երկին
Հառաչանոք գոչեմ կրկին
Ո՞ եւ եւ ո՛ւր . . . :

1882

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Գ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆ ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Եգիպտացւոց մէջ ալ աստեղագիտութեան վիճակն ու սկիզբն ամենաթանձր ամպերով ծածկեալ է, այսու ամենայնիւ Եգիպտացւոց աստեղագիտութեան նկատմամբ ըրած զննութեանց հնութիւնն չի կրնար ուրացուիլ: Առ այս կը վկայեն իրենց բրգերուն չորս երեսաց ըստ ամենայնի երկրիս չորս կողմերուն ուղղութիւնն ունենալը (Քրիստոսէն 2120 տարի առաջ), տարուան ճշմարիտ երկայնութիւնն գլխաւ համար կատարած զննութիւնին եւ յիշեալ բրգերուն մէջի մեծամեծ հորի մը նոյն ժամանակուան բեւեռական աստղին ուղղութիւնն ունենալը: Բայց իրենց Տանաերահի Զոդիակոսը մօտաւորապէս ժամանակի գործ է:

Քաղդէացիք որ Ասորեստանեաց ցեղէն էին, շատ յարգի աստեղագիտական զննութիւններ ձգած են, որոնցմէ այժմեան աստեղագէտք մեծ օգուտ քաղած են: Քաղդէացիք լուսնոյ օրական միջին շարժումն հաշուած եւ խաւարմանց 18 տարուան եւ 11 օրուան շրջանն, որ Քաղդէական շրջան կը կոչուի, գտած էին եւ կը գործածէին լուսնոյ խաւարմանց վերադարձն գտնելու համար:

Քաղդէացւոց աստեղագիտական զննութեանց հնութեանը նկատմամբ գիտնականաց մէջ՝ մեծ վիճաբանութիւններ եղած են. ոմանք յիշեալ զննութեանց մինչեւ 4000 տարիէն աւելի հնութիւն մը կուտան, բայց ոմանք ալ 2229 տարիէն աւելի հնութիւն մը չեն ընծայեր անոնց, որ ըստ մեզ հաւանականագոյնն կը թուի:

Յունաց մէջ որք եգիպտացւոց եւ Քաղդէացւոց աշակերտքն են, կը գտնեմք նաեւ ճշմարիտ աստեղագիտական ծանօթութիւնք, որք զմեզ շատ կը վարմացընեն, որովհետեւ այնպիսի գննիչք նոյն ծանօթութիւններն գտած են, որք զրկեալ էին անսխալ ժամանակաշափներէ եւ մեր արդի գործածած գործեաց եւ ոչ մին ունէին, բայց յիշեալ ծանօթութիւնք շատ ետքն են:

Յունական պատմութեան սկիզբը որ առասպելներով եւ դիցաբանական պատմութիւններով լի է, անոնց աստեղագիտութեան ճիշտ վիճակն կը ծածկէ: Յոյներն փոխանակ պարզապէս բնութեանց երեւոյթներն գննելու ու անոնցմէ հետեւութիւններ յառաջ բերելու բնագիտական ու փիլիսոփայական խնդրոց իրենք զիրենք տալով տիեզերաց կազմակերպութեանը վրայ յանդուգն եւ ըստ մեծի մասին սխալ գաղափարներ ըրած են: Այսու հանդերձ եղած են նաեւ ողջամիտ կարծիքներ ունեցող յոյն փիլիսոփաներ, որոնցմէ յիշուելու արժանի են, նախ՝ յոնիական դպրոցէն Քալէս, որ յունական Աստեղագիտութեան հիմնիչն կը համարուի: Իւր աշակերտն է Անաքսիմանտրոս, Պիթագորոս, որ երկրիս ինք իր վրայ թաւալումն կ'ընդունէր, Արիստարքոս Սամոսացին որ երկրիս Արեգական բոլորալիքն չըջիլն կ'ուսուցանէր: Նմանապէս Ալէքսանդրիոյ դպրոցէն երեւելի յոյն աստեղագէտներ ելած են, որոնցմէ են յիշատակութեան արժանաւորք Արիսթիլ ու Թիմոգորիս որք առաջին աստեղային ցանկն շինած եւ էզ մը գննութիւններ ըրած են: Երաթոստէն որ երեւելի է իւր միջօրէականի մ'աղեղան չափով: Հիպարքոս Ռոտոսացին որ նոյն դպրոցին մէջ մեր թուականէն 160 տարի առաջ ծաղկեցաւ եւ որ Արեգական եւ Լուսնոյ շարժմանց անհաւասարութիւնն, գիշերահաւասարաց կանխութիւնն գտած եւ ամենահին աստեղագիտական ցանկն հրատարակած է, այս ցանկը 1022 աստղ կը բովանդակէ, զոր Պտղոմէոս իւր Ամաթէսի անուն գրքին մէջ կուտայ:

Իրաւ է թէ Արաբացիք, աստեղագիտութեան մէջ կարեւոր զիւտեր ու գննութիւններ չըրին, բայց Յունաց գրքերն թարգմանեցին, մեկնեցին ու զանոնք տարածեցին: Արաբացւոց ամենամեծ պարծանքն այն է թէ երբ միջին դարու

մէջ բոլոր Եւրոպա միայն պատերազմներով եւ ունայն վէճերով կ'զբաղէր, իրենք եղան որ լուսաւորութեան ջաշն վառ պահեցին եւ յարատեւութեամբ արդի գիւտերուն ճամբայ բացին: Արաբացւոց սամենտերեւելի աստղաբաշխն է Ալպարթէյնի կամ Ալպարթէնիոս, որուն ճշմարիտ անունն է Մուհամմէտ-Պին-Ճէֆար: Իւր աստղագիտական զննութիւնք Քրիստոսի 877 թուականին սկսան:

Հռովմայեցիք, աստղագիտութիւնը բոլորովին զլացած էին եւ դարերով միայն Պտղոմէոսին զբքովը եւ աստղաբանական երեւակայութեամբ շտտացան:

Բայց վերջապէս աստղագիտութիւնն ճիշդ զննութեանց մատեմատիկեան հաշիւներու եւ ողջամիտ փիլիսոփայական դատողութեանց միջոցաւ այս օրուան բարձրութեանը ասկէ 300 տարի յառաջ հասնելու սկսած է:

Արդ նախ եւ յառաջ Կոպեռնիկոս արեգակնային ճշմարիտ դրութիւնն գտաւ, որով աստղագիտութեան ընթացքն բոլորովին փոխուեցաւ: Դեկու-Պրահէ, թէպէտեւ այս դրութիւնն չընդունիր բայց այսու ամենայնիւ Կոպեռնիկոսէն վար չի մնար իւր ճիշդ գիտողութիւններովն եւ իրեն աստղագիտական ցանկերովն: Կալիլէոս որ գիտակաւ զննեալ Լուսնթագ մոլորակին արբանեակներն եւ Արուսեկին երեւոյթներն գտաւ: Կեպլեր, աստղերն կառավարող օրէնքներն իյայտ ածեց: Նիւդն, այս օրէնքներէն նոյն իսկ անոնց սկզբունքն յառաջ բերաւ: Բոմէր լուսոյ շառութիւնն գտաւ: Ասկէ զատ Գալիլեացի տատեղագէտք երկրի մակերեւոյթն չափեցին: Հըլլնս, Հեվելիոս, Լահեր, Պուկուէր, Ֆլամսդէտ, Հալլէյ, Քասսանտի, Լալանտ, Բարիզու ու Լսնտոնի գիտութեանց ճեմարանաց անդամներն նորանոր գիտողութիւններով ու գրուածներով գիտութիւնն հսկայաքայլ յառաջացուցին: Վերջապէս, Վիլիամ եւ Ժոն Հերշէլ, Տէլամուրը, Լաբլաս, Արակոյ, Լըվեռիէ, Սեգգի, Լիթրով, Սթրինով, Հէյս եւ Ֆէյլին եւայլն ճեռացը մէջ աստղագիտութիւնը նորանոր գիւտերով ճոխանալով այս օրուան բարձրագոյն կէտին հասաւ:

ՇԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Ուսուցիչ Աստղագիտութեան

լէ-
սհն
ամ-
ն է
ն է
ու-

յած
բա-

անց
կան
սկէ

րիտ
բո-
այս
սէն
աս-

եալ
բե-
երն
ոսնց

աւ :

յթն

մս-

ոռնի

ու-

յա-

մսլ-

նսլ,

եւնը

դոյն

ն

աւն

ԱՇԽԱՏԱԻՐՈՂՔ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ

Գեր. Խոսէն Ասեղ. Լուսինեան	Մեծ. Յ. Թիւսեան
Գեր. Հ. Ս. Տէրվիշեան	» Ն. Ներսէսեան
Մեծ. Աղբաբեղ Գ. Փանոսեան	» Բ. Յ. Պէրպէեան
» Ս. Մէլեհեմ-Գուլի	» Խ. Ռօպէնսոն
» Գ. Ասլանեան	» Ս. Յ. Կոբեան
» Գ. Մարգարեան	» Տ. Փ. Եփրեմեան
» Մ. Ձեռագ	» Տ. Ք. Արամեան

ԳՈՐԾԱԿԱՂՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ. Գարբիլ	Լճէնի	Էգնայեան
Վարնա.	» Կարապետ	»	Յովսէփեան
Կոստան.	» Յակոբ	»	Համամեան

ՊԱՅՄԱՆՔ

Երկրագունեն կը հրահարակուի ամիսն մի անգամ :

Տարեկան բաժանորդագինն է Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս . գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ , օսար եւիլիսերու համար 12 Ֆրանկ , բոքասարութեան ծախքն Էնկերութեան վրայ լինելով :

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էփէնի Եփրատեանի գրասենեակն , Կ. Պոլիս , Կամուրջի զլուխ , Վալիսէ Սուլթան խան , քիւ 6 :

Խմբագրութեան վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանգիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան , Կ. Պոլիս Համուրջի զլուխ , միջին յարկ , քիւ 4 :

Եւրամանչիւր քերթի զինն է չորս դանեկան :

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը :

Կ. Պոլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութները . Պաննէ Բարու ջրավաճառ Պօպոս աղայի քով եւ Կամուրջի զլուխ Օսմանեան գրաստներ :

 Հանգիսիս Տնօրէնութեան գրասենեակը փոխադրուած է Կ. Պոլիս , Համուրջի զլուխ , միջին յարկ , քիւ 4 :